

## Válasz

### Filippov Szergej, Gebei Sándor és Kontler László opponensi véleményére

Mindenekelőtt szeretném megköszönni opponenseimnek, hogy időt szakítottak dolgozatom elolvasására, és egyúttal természetesen azt, hogy nyilvános vitára alkalmasnak találták. Ugyancsak köszönöm pozitív értékelésüket, nemcsak a disszertáció eredményeit illetően, hanem abban a tekintetben is, hogy véleményük szerint nemzetközi viszonylatban is újszerű munkát sikerült készítenem. Mindezek mellett hálás vagyok a konstruktív kritikai észrevételekért, mivel ezek egyes kérdések újbóli átgondolására késztettek, illetve részben további kutatási irányt is megfogalmaztak. Mindazonáltal nemcsak jelen eljárás megnevezése – minthogy nyilvános vitáról van szó –, hanem a legtöbb esetben álláspontom változatlansága folytán is, a kifogások egy jelentős részével vitába kell, hogy szálljak. Az opponensi véleményekre közös válaszban reflektálok, de tekintettel arra, hogy az észrevételek csak kevés ponton érintkeznek egymással, így a kisebb súlyú kritikai felvetések után alapvetően az egyes opponensek lényegi kifogásai strukturálják válaszomat: nem az opponensek neveinek ABC sorrendjében, hanem logikai megfontolások szerint.

Kezdeném a technikai jellegű észrevételekkel, pontosításokkal. A dolgozatban, sajnos, valóban benne maradt néhány korrigálandó elütés valamint apróbb jegyzetelési–bibliográfiai hiányosság, amit két opponensem is jelzett, egy esetben pedig terminológiai pontatlanság. Válaszomban csak azokra térek ki, ahol a kifogásolt tétel magyarázatra szorul, illetve némi mentségem van a lapsusokra. P. K. Monod munkáját illetően annyiban korrigálnom kell Kontler László opponensem kifogását, hogy a könyvre tételesen hivatkozom három ízben is (56.o. 250. l.j., 57.o. 253-254. l.j.), viszont abban valóban igaza van, hogy a bibliográfiából e hivatkozási tétel feloldása kimaradt.

Bővebben érinti az imént jelzett kérdéskört Gebei Sándor, akinek apróbb részletekre is kiterjedő megjegyzéseit köszönettel nyugtáztam, mint javítandó elemeket. Maureen Perrie nevének kétféle írásmódja abból adódott, hogy az angol szerző orosz nyelven írt munkáiban a vezetéknevét a kiejtés szerinti írásmóddal szerepel, tehát az *e* betű elhagyásával. Ezt a verziót azonban csak azokban az esetekben használtam, ahol orosz nyelvű írásaira hivatkoztam, de itt is következetesen csak a bibliográfiában, és az egyes tételek rövidítésének feloldásakor. Okenfuss említése esetében mindössze azt akartam jelezni, hogy a „szláv reneszánsz” terminus tőle származik, másrészt pedig a megfogalmazás kontextusából egyértelmű, hogy ehhez nem társult konkrét szerzőhöz köthető érdemi megállapítás, így nem éreztem fontosnak, hogy lábjegyzettel lássam el azt. Pancsenko esetében viszont más a helyzet, itt valóban konkrét vélemény szerepel, amit világosan jelez is a lábjegyzet (245.o. 1209. l.j.: id. Hippisley 1985, 45.): nevezetesen azt, hogy indirekt átvételről van szó. Mindazonáltal valóban célszerű lett volna magát az eredeti művet, Pancsenko 1973-as írását idézni. A Lavrov-Lukicsev vita kapcsán lábjegyzetben (161.o. 808.l.j.) jeleztem, hogy az *Early Slavic History List* e-mailes levelezőoldalán folytatott 2001-es vitáról van szó, de ennek internetes elérhetőségét utólag, sajnos, nem tudtam fellelni.

Péter *imperator*i címével kapcsolatban nem elírás a „kulturális átorientáció”: tehát nem „álorientációról” van szó, amint azt az opponens vélelmezi. A cím hivatalossá tétele ugyanis jelezte azt, hogy Péter hova kíván tartozni, de az „átorientáció” egyúttal diplomáciai problémát is jelentett Európában (az egzotikusnak hangzó *cár* titulussal szemben), hiszen *imperator*ból korábban csak egy létezett: az új címet tehát el kellett ismertetni. Áttérve arra a kérdésre, hogy lehet-e Szofja uralmát „retrográdnak” minősíteni – ezzel kapcsolatban nem tudom mire gondolt konkrétan az opponens, mert a dolgozat fejezetének újbóli átolvasása során, illetve keresővel sem találtam benne ilyen megfogalmazást, s Szofja uralmának

mérlegét sem vontam meg. Legitimációs kísérlete pedig éppen annak újszerűsége miatt bukott el.

Ami a disszertációban található versek teljes vagy részleges terjedelemben történő idézését illeti, ennek kapcsán a következőket tudom válaszolni. Armasenko mindhárom versét teljes terjedelmében idéztem, minthogy ezek közül kettő olyan metszetekhez kapcsolódott, amelyeket hosszasan elemeztem. Szofja portrémet szetének versét valóban nem idéztem teljes egészében, és nem is állt szándékomban ezt sugallni: ez egyrészt egyértelmű a fordításban alkalmazott írásjelből (három pont), másrészt látható a magyar szöveg és a kép alatti vers terjedelmének összevetéséből. E vers fordítása kapcsán mindössze a konkrét elemzés szempontjából elsődleges és érdemi információk közlésére szorítkoztam. Ugyanakkor az opponens felvetését a szöveghű közlésre vonatkozóan ezen versek esetében megfontolandónak tartom. Ami Szimeon Polockij *Orosz Sas* című művét illeti, itt valóban nincs mindig utalás arra, hogy a vers fordítása teljes-e, ez azonban, úgy gondolom, sok esetben kiderül magából a szöveghű környezetből. Polockij művének terjedelme pedig, amint ez opponensem számára is jól ismert, olyan, hogy egy nem irodalmi irányultságú feldolgozás esetén, mint jelen esetben is, úgy érzem nem releváns elvárás a teljes fordítás a ciklus egyes darabjainak esetében sem. Ez természetesen nem mentesít az alól, hogy amennyiben nem teljes fordítást adtam, akkor ezt szükséges lett volna egyértelműen jelezni. Ami a versek fordításának kérdését illeti: ezeket minden esetben saját magam végeztem, melynek során nagymértékben törekedtem a szöveghűsége is.

Áttérve Gebei Sándor nagyobb súlyú kritikai megjegyzéseire, megállapíthatjuk, hogy ezekben túlnyomórészt a bibliográfiából hiányzó tételekre vonatkozó észrevételek szerepelnek, a dolgozat indításának kifogásolása mellett, amit „Bevezetésszerűségnek” tekint. Ez utóbbi kapcsán a következőket vélem szükségesnek hangsúlyozni. Ami a disszertációban az „általános érvényű témaalapozás” elnagyoltságára vonatkozó kritikát illeti, úgy gondolom, hogy ezt a problematikát a legszűkebb szakmai közönség, köztük a felkért bírálók számára nem volt szükséges részletezni. Más műfajt képviselnek azonban a tézisek, hiszen itt nyilvánvalóan egy tágabb közönség, az egész történelem szakma számára is meg kell jeleníteni a kutatás kontextusát és újszerűségét, természetesen annak eredményei mellett. Maga a dolgozat nem tartalmaz elkülönült bevezetőt, s szándékosan nem alkalmaztam ezt a megjelölést: az első fejezet ugyanis egy kompakt historiográfiai egységet képez, ez a címe is, amely tartalmazza a téma exponálását, az alapvető historiográfiai mérföldköveket, továbbá a források és a módszertan kérdését.

Gebei Sándor opponensi véleményében tekintélyes lista található a dolgozatba beépítendő irodalomról. Minden disszertáció bibliográfiájának kardinális kérdése: *Kitől, mit és mennyit?* Az opponens által javasolt, illetve hiányolt irodalomból mindenképpen kiemelkedik A. P. Bogdanov és A. Sz. Lavrov munkássága, akiknek neve valóban garancia arra, hogy műveik hasznos információkkal fognak szolgálni. Bogdanov kapcsán azonban az opponens nem említi, hogy a szerzőnek nemcsak az 1982-es tanulmányát használtam, hanem a *Moszkovszkaja publicisztika poszlednyej csetvertyi XVII veka* (Moszkva, 2001.) című nagy lélegzetű, szintetizáló művét is. Ebben a szerző összefoglalóan ír Medvegyev szerepéről, akinek munkássága számomra a trónutódlásban játszott szerepe okán volt elsősorban releváns. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy Bogdanov 2005-ös munkáját és Lavrov 1999-es kismonográfiáját elengedhetetlen lesz bevonni a vizsgálatba.

Az egyes részkérdésekhez javasolt irodalom kapcsán szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a fontos ikonfestők, illetve az *Oruzsejnaja palata* ikonfestő-műhelyének, továbbá a külföldi és orosz metszetkészítők tevékenységének akár röviden történő bemutatását, nem tartottam lényegi kérdésnek a téma kapcsán. Usakov esetében ugyanakkor megemlítettem, hogy ő korszakos jelentőséggel bírt, hiszen a Kreml festőműhelyének vezetője volt. Továbbá életrajzára vonatkozóan használtam N. G. Bekenyeva, *Szimon Usakov*,

1626-1686 (Moszkva, 1984.) című feldolgozását, amelyre hivatkozom is, valamint ezen túlmenően, bár valóban röviden, néhány sorban igyekeztem érzékeltetni a szerző jelentőségét (189.o.):

„Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy Usakov nemcsak ikonfestőként, hanem például restaurátorként is tevékenykedett: az Arhangelszkij Székesegyház falfestményeinek helyreállítását ő vezette. Továbbá metszeteket, portrékat, térképeket is készített, „sőt a művészetről alkotott saját véleményét is kifejtette egy írásban, amely a *Beszéd az ikonfestés kedvelőjéhez* címet viselte.”

H. J. Torke és A. Kappeler munkássága olvasmányaim szerint alapvetően más irányultságú, mint a dolgozat témája, ezért e szerzők csak áttételesen kerülhettek volna bele a disszertációba, ami pedig a meghatározó nemzetközi német folyóiratok külön említését illeti, a releváns orosz, angol, francia nyelvű folyóiratokra sem tértem ki tételesen: minden esetben az (ezekben is publikáló) idézett szerzők voltak fontosak számomra. Az opponens által említett magyar szerzők munkái, a kézikönyvön túl, szintén egy-egy részterület feldolgozásai, amelyek közvetett módon kapcsolódnak csak a disszertáció fő csapásirányához.

Összefoglalva az opponens historiográfiai kiegészítéseire vonatkozó észrevételeit, a fő kérdés az irodalmak kapcsán számomra ebben áll: *A fajsúlyosabb munkák megállapításai mennyiben módosítják lényegesen, vagy netán cáfolják-e a dolgozat új eredményeit és módszertanát?* Erre vonatkozólag örömmre szolgál, hogy az opponens nem vitatja ezek helytállóságát. Abban nyilvánvalóan egyetértek Gebei Sándorral, hogy egy-egy részkérdés kapcsán árnyaltabb kép bontakozhat ki az általa javasolt szerzők, különösen a válaszómban is nevesített meghatározó kutatók munkái nyomán.

Áttérve Kontler László opponensi véleményére, szintén a kisebb észrevételekkel kezdem válaszomat. Ami Hobbes kapcsán a *Leviatán* címlapjára történő hivatkozást illeti, el kell ismernem, hogy ez valóban egy rövid bekezdésnyi ikonográfiai magyarázatot igényelt volna. A vallási nyelvezet kisajátítására vonatkozó megállapításom az *Összoroszló Imperator, Haza Atyja, Nagy Péter* címek 1721-es felvételénél konkrétan a *Haza Atyja* orosz változatára, az *Otyec Otyecsesztva* titulusra értendő. Közvetlenül ezt megelőzően ugyanis B. A. Uszpenszkijre hivatkozva megjegyeztem, hogy a nevezett cím a *pater patriae* tükörfordítása volt, amit antik mintára a világi tettek elismeréseként adományozott Péternek a Szenátus, de a titulus az orosz kulturális és nyelvi kontextusban másként hatott, minthogy vallási vonatkozása is volt. Korábban ugyanis csak a főpapok viselhették e címet, különösen pedig a pátriárka, ez utóbbi méltóságot pedig Péter éppen 1721-ben törölte el: azaz a cím azt sugallta, hogy Péter tulajdonképpen a pátriárka helyébe lépett. A vallási szimbolika kisajátításával kapcsolatban pedig talán elegendő, ha ehelyütt csak Szent György alakjának a cárokra történő adaptációira utalok: ennek első megjelenése, amint említettem, ki is vívta Nyikon pátriárka ellenszenvét.

Az opponens historiográfiára vonatkozó észrevételével kapcsolatban a következőt válaszolhatom. A disszertáció komplex problematikája, különösen az ikonográfiai elemzések szerteágazó vonatkozásai miatt választottam azt az utat, hogy az egyes szerzők véleményének egymással, illetve a magaméval való ütköztetését a részletes kifejtésre hagyjam, mivel ellenkező esetben erősen töredezetté vált volna maga a fejezet, és elkerülhetetlen ismétléseket eredményezett volna a későbbiekben.

A fő koncepcionális észrevételekre áttérve, Kontler László felvetése a módszertan kérdésével kapcsolatban természetesen adódik kutatási területéből: a korajúrkori európai eszmétörténet művelőjeként a diskurzuselemzés, a nyelvi kontextualizmus mint lehetséges megközelítési mód bekapcsolását javasolja. Az ún. cambridge-i iskola módszere azonban jelen esetben nem volt alkalmazható (erre tesz is egy rövid utalást az opponens), ugyanis

nincs olyan mennyiségű szövegtörzsek, amely ezt lehetővé tenné a korszakban. Ennek alapvetően három, részben egymással összefüggő oka van, melyeket röviden igyekszem megvilágítani. Az első, hogy a nyomtatás forradalma Oroszországban csak Nagy Péterrel, 1700 után kezdődött: jellemző e tekintetben, hogy az egyetlen nyomda a pátriárkai hivatal tulajdonában állt, és igen alacsony volt a kiadványok száma. A nyomtatás iránti igény hiányára példaként mindössze azt említem meg, hogy a törvénykönyvek közül az 1649-es volt az első, amely nyomtatásban is megjelent. Ráadásul a nyugat-európai viszonyokhoz hasonló politikai irodalom már csak azért sem alakulhatott ki, mert felségsértésnek számított még a legártatlanabb szóbeli megnyilvánulás is a cárral és hatalmával kapcsolatban: az ún. *szlovo i gyelo goszudarevo*, tehát az *uralkodóra vonatkozó szó és tett*, ugyanis a politikai bűncselekmény terminus technicus volt 1762-ig. Éppen ennek a cselekménynek a definiálásával kezdődik egyébként az 1649-es törvénykönyv. A politikai bűncselekmény kérdésére nem tértem ki részletesen a dolgozatban, csak korábban megjelent (2004-es) tanulmányomra utaltam ennek kapcsán. Az előbbiekben leírtak miatt a diszkurzív és kontextualista vizsgálat kizárt volt: Péter idején is mindössze annyi változott, hogy a nyugati nézetek elutasítása, cáfolata jelent meg, például Prokopovics írásaiban. A harmadik fontos elemnek azt tartom ebben a kérdésben, hogy Péter előtt a képiség domináns volt a hatalomra vonatkozó nézetek kifejezésében az ortodox képteológia miatt. A képiség kapcsán, és ehelyütt a kérdésre adott válasz összefoglalásaképpen, rövidítve újra idézem L. Hughes lényegre törő megfogalmazását, amit módszertani bevezetőmben is megtettem:

„A moszkvai »monarchikus« mítosz az isteni jogalapban gyökerező kizárólagos királyi hatalom elvén nyugodott. Az ország csak egy kegyes ortodox cár alatt virágozhatott... Mégis, ezek a fogalmak alig nyertek kifejeződést teoretikus szövegekben. A portrék bizonyítéka ezért tehát felbecsülhetetlen a történészek számára, melyeket az udvari ceremóniák részletes feljegyzései mellett kell elemezni...” (11. o.)

A Gribojedov-krónika kapcsán felvetett „redeskripció” szempont elvi lehetőségét nem zárja ki ugyan az, hogy ez a mű tulajdonképpen egy kompilációs szinopszis, minthogy azonban igen nagy a szó szerinti vagy ehhez közeli átvételek száma, így utólag sem látom ennek relevanciáját. Továbbra is azt tartom, hogy Gribojedov művének jelentősége abban a szerkesztési elvben rejlik, amely tulajdonképpen negligálja az egyházi hierarchia szerepét.

Ami a fogalomtörténeti megközelítést illeti, ez az elem, ha nem is markánsan, de megjelenik a dolgozatban, leginkább a *goszudarsztvo* használata (egy-két megjegyzés erejéig pedig a *pravda* jelentésváltozása) esetében. Ez a kérdés elsősorban abból a szempontból bírhat jelentőséggel, hogy vajon az államfogalom terén történt előrelépés befolyásolta-e a trónutódlás szabályozását? A *goszudarsztvo* jelentésének változását (a disszertációéval nagyjából azonos kronológiai keretek közt vizsgálva azt), már egy 2004-es nagy lélegzetű tanulmányban közzétettem, az értekezésbe így jórészt csak ennek konklúziója került be. Ugyanakkor a dolgozatban nem véletlenül idéztem eredetiben sok esetben éppen azokat a szövegrészeket, ahol a *goszudarsztvo* szerepel. Ennek kapcsán röviden ugyan, de tételesen rámutattam a *goszudarsztvo* jelentésváltozásaira (pl. 177.o., 247.o., különösen pedig 292.o., ahol magát a 2004-es tanulmányt is citálom). Paradox módon Péter, aki leginkább hivatkozott arra, hogy az uralkodóval szemben elsőbbséget élvez az állam, volt az az uralkodó, aki végletesen magánjogi kérdésként kezelte a trónöröklést, amint erre rámutattam (80.o., 441.o.). Az államfogalom fejlettsége és a trónöröklés jogi szabályozása közti kapcsolatra az Angliával való összehasonlítás kapcsán is felhívtam a figyelmet, mint a komparatiztika egyik szempontjára. Köszönöm az opponens észrevételét az új nyelvezet kérdésére vonatkozóan is. Bár ezzel már korábban részletesen foglalkoztam, többek közt Ph. D. értekezésemben is, érdemes lesz a továbbiakban kifejezetten a trónutódlásra vonatkozó forrásokban megvizsgálni

a *pravda – zakon* (igazságosság – törvény) terminusok használatát, különösen 1722-es trónöröklésről szóló rendeletet védelmező műben, amint erről a szöveg újbóli átolvasása során meggyőződtem.

Az összehasonlítás problematikájánál maradva, a Rurikidák kihalása utáni helyzet és az 1688-89-es angliai események isteni jogalapú legitimációja összevetésének mindössze a „kontrasztanyag” szerepet szántam: azt, hogy Angliában miként volt kiiktatható akár teljesen a vérségi elv, míg ez Oroszországban akkor még elképzelhetetlen volt – Péter alatt viszont, már egyáltalán nem. Igaza van opponensemnek abban, hogy a 2. fejezet egészében az ikonográfia került előtérbe, de ez nem véletlen, minthogy e téren volt leginkább szembetűnő a változás Péter idején. Az összehasonlítás kérdésének taglalása már átvezet Filippov Szergej opponensi véleménye kapcsán kifejtendő reflexióimhoz. Míg ugyanis Kontler László egy Angliával történő kidolgozottabb összehasonlítást javasol, Filippov Szergej magát a fejezet létjogosultságát vitatja.

Filippov Szergej kritikai észrevételeit három nagy csoportra lehet osztani, melyekre alapvetően az írásos véleményében szereplő sorrend szerint reflektálok. Az opponens első, és az értekezést nemcsak tartalmi, hanem szerkezeti szempontból is érintő fő kifogása, a disszertáció 2. fejezetének létjogosultsága, melyet ő feleslegesnek tart, minthogy „semmi lényegeset nem tesz hozzá a szerző mondanivalójához”, és „nem kapcsolódik az orosz történelemhez”. Az opponens elutasító álláspontjának alapját azon mondataim képezik, melyeket a fejezet végéről idéz, ahol a kifogásolt szövegrész valóban *csak az átvezetést szolgálja* a hatalmi ikonográfia témájának lezárása után, és amely így hangzik:

„Részben az isteni jogalap közös, teológiai megalapozottsága (Biblia) az, ami megkövetelte, hogy európai kontextusba helyezzük *az orosz cárok isteni jogalapjáról vallott felfogást, de ez nem jelent azonosságot*. Ugyanis a keresztény alap, azaz bizonyos biblikus teológiai tanítások közössége ellenére, az orosz vallási szimbolizmus, amint látni fogjuk, nagy eltérést mutatott a 17. század vége előtt a nyugati kultúrkörrel összehasonlítva.”

Mielőtt e kérdés kapcsán véleményemet részletesen kifejteném, meg kell jegyeznem, hogy némiképp ellentmondást érzek az opponens fenti megállapítása, illetve az utána következő mondata közt, mely így szól:

„Az teljesen érthető, hogy az összehasonlítás másik fő okaként a szerző Oroszország nyugatosodását jelöli meg (73.o.), de ez természetesen csak a 18. századra vonatkozik, és itt feltehetően nemcsak a szimbolizmus (vagy esetleg szimbolika?) átalakítására kell gondolni, hanem a politikai gondolkodás új nyelvezetének az átültetésére, amely sajátos szimbiózisba kerül a hagyománnyal.”

Valóban, az összehasonlítás egyik oka ez volt, és természetesen a politikai gondolkodás átalakulása is részét képezi a nyugatosodásnak, amiről magam is írtam a dolgozatban. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy az opponens által kifogásolt 2. fejezet megindokolása korántsem merült ki részemről a disszertációban az általa idézett, és újfent aláhúzom, *átvezetésnek szánt* megállapításban, amely alapján a fejezet relevanciáját megkérdőjelezte, és amely, elismerem, *elszigetelten szemlélve*, ebben a formában némiképp félreérthető, mivel oksági viszonyt sugall. Mindazonáltal a közös alap és a nyugatosodás kérdése mellett még több más szempontot is felsorakoztattam a komparatisztika indoklásaként *Az európai összehasonlítás relevanciája című alfejezetben* (2.1.), mindjárt annak elején. A félreértés eloszlatására ugyanakkor hadd idézzem fel, hogy a 2. fejezetben nem egyedül a hatalom szimbolikáját vizsgáltam, hanem két nagy problémakört: *az isteni jogalap eszmerendszerét és ikonográfiáját* a nyugati keresztény kultúrkörben. Az első taglalásakor kifejezetten

megemlítettem, többek közt, az isteni jogalap közös bibliai *locus classicus*-át, a páli sort („*Mert nincsen hatalom, csak az Istentől*”), más releváns igehelyek mellett. Magától értetődő, hogy ez Oroszországban is a cárok hatalomfelfogásának alapja volt. *Ez a közös alap azonban sem az isteni jogalap eszmerendszerében, sem annak szimbolikájában nem vezetett azonossághoz.* Ezt sehol nem is állítottam a disszertációban. Való igaz, hogy a dolgozat végi összefoglalásban is kitértem a közös bibliai alap és a különbségek kérdésére, de a kifogásolt szövegrésszel szemben itt egyértelmű a megfogalmazásból, hogy nem egyedül az ikonográfiáról van szó, hanem az eszmerendszerről is.

Ami a másik problémakört, az Isten által adott hatalom különböző képi megjelenítését illeti, ez nemcsak az eltérő teológiai gondolkodás következménye volt a nyugati kereszténységben, illetve Oroszországban, hanem az antikvitáshoz való gyökeresen eltérő viszonyulás is. Éppen ezzel zártam a 2. fejezetet, amikor az összehasonlítás kérdését megindokolva a reneszánsz szerepét kiemelttem. Nevezetesen, hogy míg a nyugati keresztény kultúrkörben ennek eredményeként az ikonográfiában megjelent az antik mitológia és elfoglalta helyét a keresztény szimbolika mellett, Oroszországban ez voltaképpen csak Pétertől kezdődött, mivel az ortodox egyház tiltotta a pogány istenek ábrázolását. Végül célszerűnek tartom e kontextusban megemlíteni, hogy az opponens (hasonlóan másik két opponensemhez) a 18. századi részről írottakat a dolgozat legjobban sikerült részének tartja. Itt azonban sok esetben éppen a 2. fejezetben leírtakra utalok vissza, különösen az ikonográfia vonatkozásában. A 2. fejezet nélkül tehát ezek az utalások is részben érthetetlenek, részben kontextus nélküliek lennének, mivel nemcsak az ikonográfia nyugatosodásából eredő változásokat, hanem a nyugati és az orosz ikonográfia szimbiózisát sem lehetne megvilágítani. Összegezve: A 2. fejezet létjogosultságát megkérdőjelező kritikát nem tudom elfogadni, és továbbra is fenntartom, hogy e fejezet a dolgozat szerves részét képezi. Azt viszont elismerem, hogy a kifogásolt 73. oldalon szereplő mondatban utalni kellett volna arra, hogy a megállapítás nemcsak a szimbolikára, hanem az isteni jogalap eszmerendszerére is vonatkozik.

Idetartozó észrevétel az *istenti jogalap* terminológiájának kérdése, amely kifejezést az I. Péter előtti időszakra nézve az opponens nem tartja szerencsésnek: „az orosz nyelvű szakirodalomban inkább a hatalom isteni eredetéről szokás beszélni”. A magyar történeti szakirodalomban Kontler László nyomán honosodott meg az *istenti jogalap* kifejezés, igaz, a nyugati kultúrkörre vonatkozóan, amit a magam részéről is jobbnak tartok az *istenti jog* megfogalmazásnál, minthogy ez utóbbinak más konnotációi is vannak (például isteni jog – természetjog relációban). A *ius divinum* (és angol megfelelője, a *divine right*) a 17. század előtt a nyugati kultúrkörben sem jelentette egyetlen konkrét személy jogát a trónra, csak az isteni felhatalmazást: az előbbi jelentésspektust – egy konkrét személyt megillető és elvileg kikezdhetetlen jog értelmet – a primogenitúrának az eszmerendszerbe való beemelésével nyerte el, amint erre a dolgozatban is rámutattam. Az Oroszországgal foglalkozó nyugati irodalomban tudomásom szerint C. H. Whittaker fogalmazott meg 1992-ben az opponenséhez hasonló kijelentést, de ő mindenféle indoklás nélkül, és felvetése nem talált pozitív visszhangra a szakirodalomban. Elutasították olyan ismert ruszisták, mint Paul Dukes vagy Antony Lentin (*Peter the Great: His Law on the Imperial Succession. Oxford, 1996., 90.o. 90. jegyzet*), és jómagam sem értek vele egyet. Másfelől a hatalom isteni eredete nem azonos az isteni jogalappal: ez utóbbi lényege a közvetlenül Isten által adott hatalom, ahol az uralkodó Isten földi helytartója, és akinek földi hatalma szerves folytatása Isten mennybéli hatalmának. A hatalom isteni eredete ugyanis a nyugati kereszténységben a 12. századtól akár már a népszuverenitás elvével is összeegyeztethető volt (a hatalom Istentől van, de a nép közvetítésével) – persze nem az isteni jogalap hirdetői számára. Oroszországban viszont a hatalom isteni eredetét („*Mert nincsen hatalom, csak az Istentől*”) magával az uralkodó Isten által történő kijelölésével azonosították, és ebben az értelmezésben a nép semmiféle

konstitutív szerepet nem játszott: legfeljebb csak az isteni akarat eszköze volt, amire mind Mihail „megválasztása” kapcsán, mind az új péteri ideológiát megfogalmazó, *Pravda voli monaršej* című mű (1722) elemzése során részletesen kitértem. Jellemző, hogy ez utóbbi esetben is az idézett páli sor konkrét, személyre vonatkoztatott értelmezésével van dolgunk. Éppen emiatt, azaz az opponens által is említett logikai megkülönböztetés hiányának tradíciójából, tehát egy kulturális különbségből eredhet az a tény, hogy az orosz nyelvű irodalom miért egyszerűen a *hatalom isteni eredete* kifejezést használja.

A kritikai észrevételek második fő csoportja a trónöröklés tanulmányozásának kronológiai kiterjesztésére vonatkozik, nevezetesen a 15. század előtti időszak vizsgálatára. Köszönöm Filippov Szergej ezzel kapcsolatos megjegyzéseit, különösen, hogy Komarovics munkájára felhívta a figyelmemet. Amint azt az opponens is elismeri: egy hosszabb időtartamú vizsgálat valóban túlfeszítette volna a dolgozat kereteit. Jurganovnak az opponens által említett koncepciója ismert számomra, de magam nem osztom azt. A szerző művéből idézek is a dolgozatban (117.o. 531. l.): igaz, nem a munka orosz nyelvű változatából, hanem vonatkozó részének angol fordításából, és nem a mongol uralomnak az öröklésre gyakorolt hatásával kapcsolatban, hanem a női uralom mint lehetséges alternatíva vonatkozásában. Véleményem szerint a nagyfejedelmi hatalom rendelkezési hatásköre az utódlás kérdésében más volt a mongol uralom alatt, és az attól megszabaduló autokratikus hatalom közegében – még abban az esetben is, ha bizonyos terminusokat, mint a kulcsfontosságú *blagoszlovity* szót, e korszakból örökölték –, minthogy immár nem kellett külső jóváhagyást kérni hozzá: az utódlásba utoljára 1431-ben szólt bele a kán. Ezen álláspontomat egyértelműen alátámasztja Bótor Timea kutatása, aki komplex módon vizsgálta a moszkvai nagyfejedelmek végrendeleteit. E műre szintén hivatkozom a dolgozatban, annak indoklásaként, hogy miért nem nyúlok vissza az 1462 előtti időkre, ehelyütt azonban szükségesnek vélem a szerző alapos filológiai vizsgálatok alapján levont egyik konklúzióját szó szerint idézni:

„...a lemenő ági örökösöknek és ezen belül a legidősebb fiúnak a hatalomból való előnyben részesítése egyértelműen kifejeződött II. Vaszilij végrendeletében, aki elsőként a moszkvai nagyfejedelmi testamentumok sorában saját atyai örökségét a vlagyimiri nagyfejedelmi címmel együtt hagyta rangidős fiára, Ivánra”. (Bótor Timea, *A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében*. Budapest, 2011. 279.o., Kiemelés tőlem. S. E.)

Ami az 1498-as koronázást illeti, ezen a ponton az általam elfogadott vélemény sem szükségszerűen ellentéte az opponensének: egyetértek ugyanis azzal a felvetésével, hogy a koronázás a primogenitúra megerősítéseként is felfogható. A dolgozatban is szerepel, hogy ekkor érvényesült a gyakorlatban először igazán egyértelműen a primogenitúra. Ugyanakkor az tény marad, hogy az unoka örökössé tétele mégis egy precedens nélküli generációs ugrást jelentett.

Végezetül a kritikai megjegyzések harmadik csoportjában az opponens észrevételt fogalmaz meg a cári hatalom szakralizációjának kérdésével kapcsolatban. Kifogásként említi, hogy e probléma vizsgálatát kizárólag B. A. Uszpenszkij írásaira alapozom, és ennek megfelelően a cári cím felvételének és a felkenésnek tulajdonítok különleges jelentőséget, minthogy ezáltal „az orosz uralkodók személyes karizmára tettek szert, hasonlóvá váltak Krisztushoz”. Továbbá ezzel összefüggésben azt a kérdést teszi fel Filippov Szergej, hogy „a karizma, a kegyelemi ajándék a konkrét uralkodó személyéhez tartozik-e, vagy az uralkodóhoz, aki egy kiválasztott dinasztia tagja”? Ami az előző problémakört illeti, a cári hatalom szakralizációját valóban Uszpenszkij koncepciójával indítottam. E kérdés kapcsán azonban nemcsak a cári titulus felvételére és a felkenésre koncentráltam, hanem a jelenség lényegi elemeként bemutattam a 16-17. század legfontosabb évi ciklikus vallási rituáléit,

melyek közül különösen fontos volt a virágvasárnapi rituálé, amely éppen Péter alatt szűnt meg. E rituálé lényege pedig az volt, amint azt M. S. Flier nyomán leírtam, hogy „a cár, Krisztus földi küldetését utánozva az Üdvözüléshez vezeti ortodox népét”. Ugyancsak utaltam arra, hogy az élő cárok ikonokon való ábrázolásának 16. század közepétől datálható gyakorlata szintén az uralkodói hatalom szakralizációját erősítette, továbbá a Vörös tér ikonotoposzáinak, a „Moszkva – Új Jeruzsálem” koncepciónak a bemutatása is ennek fontos közegét jelentette. Mindezek arra is magyarázattal szolgálnak, hogy a szakralizáció miként sugárzott ki szélesebb rétegek felé. Az imént leírt kontextusban kell tehát értelmezni Uszpenszkij koncepcióját, amit a friss szakirodalom összefoglalása révén, úgy vélem, más megvilágításba sikerült helyeznem, és akinek koncepcióját ekként összegeztem:

„A cár szó az oroszok számára már jóval azelőtt szent szónak számított, hogy hivatalos címmé vált volna IV. Iván 1547-es cárrá koronázásával, mivel a vallási szövegek ezt használták az ószövetségi királyokra, valamint Istenre és Krisztusra is, akit »égi királynak« hívtak. Ezért az orosz vallásos tudatban már kezdettől erős asszociáció alakult ki Isten és a cár szó közt, már jóval azelőtt, hogy a moszkvai fejedelmek a 15. század második felében egyre következetesebben uralkodói titulusként kezdték volna használni (mégpedig legfőbb uralkodó értelemben), illetve a cím 1547-es hivatalos felvételét megelőzően.” (83.o.)

A második problémakör kapcsán azt gondolom, hogy az örökletes hatalom elve természeténél fogva egyaránt jelent karizmát egy adott uralkodó nemzetség és a mindenkori monarchikus hatalom megtestesítője számára: ez bizonyosan így volt a moszkvai fejedelmek és az első Romanovok idején is. Az opponens által a disszertációból idézett példák valóban ezt erősítik meg: a *Fokozatok Könyve* – amely mű címe arra a strukturális elemre utal, hogy az orosz föld történetét a Rurikidák egyes generációnak, azaz fokozatainak históriájaként láttatta – az uralkodó nemzetséget dicsőíti. A *Fokozatok Könyvében* a szentség azonban a trón mindenkori birtokosában jut egyre magasabb szintre a fokozatok egymásutániságában: így tehát egyáltalán nem közömbös az egyes uralkodók *személyes hozzájárulása* ehhez a folyamathoz. Nem véletlen, hogy azt követően kezdték el írni a *Fokozatok Könyvét*, hogy IV. Iván felvette a cári címet (1547) és bevette Kazanyt (1552). Tehát nem a nemzetség vagy az uralkodó, hanem a nemzetség és az uralkodó, más szavakkal, a nemzetségből származó uralkodó a fontos: ugyanis ő Isten konkrét választottja, ami viszont a 16. század közepétől már magában a *cári címben*, tehát a korábbi titulusokhoz képest *egy minőségileg más címben* manifestálódott. Összegzésként tehát azt mondhatom, hogy valóban az a véleményem e kérdésben, amit Filippov Szergej ennek kapcsán sejtésként idézett a disszertációból, mint az én álláspontomat.

Az opponensi véleményekre adott válaszom zárásaként ismételten köszönöm tisztelt opponenseim munkáját, bírálataikból olyan szempontokat nyertem és olyan feldolgozásokra hívták fel a figyelmemet, amelyeket egy jövőbeni publikáció esetén mindenképpen be fogok építeni a disszertációba.

Sashalmi Endre

Pécs, 2015. május 17.